

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№45
(19384)

2020 чылдың
апрель 28
вторник

Хүннүн үнери — 04:47
Ажары — 18:53
Хүн дурту — 14:06

Садар өртээ хостуг 12+

ТР-ниң Чазааның Аппарат хуралындан

«ЭМЧИЛЕРГЕ ЧЕТТИРГЕНИВИС ИЛЕРЕДИР-ДИР БИС»

Чазак Баштыңы хуралды эки медээ-лерден эгелээн. Тожуда аарыг тара-ваан, бир дугаар коронавирустуг болган кижилерниң түңнел анализтери эки болганындан эмчиден үндүр бижидипте-ринге белен. Кол санитарлыг эмчи база ук өг-бүлени аарыг кижилер санындан үндүрерин бадыткаан — деп, бо хүнде 31 аарыг кижилер барын Людмила Салчак илеткээн. 67%-зу — Москва болгаш Пе-тербургтан келген. 20%-зу Красноярски-ден, Абакандан 10%-зу. Тыва иштинде таварылга — 1. Аарыг оглундан авазынга халдаан.

Шупту илереткен кижилер эмчи дуза-зын чогуур деңгелде ап турарлар. Кижилер саны сөөлгү хүннерде көвүдөп турарының

чылдагааны: аарыг хөй кезинде сим-птом чок бооп турарындан, Тываже кээр бетинде аарыг берген турган кижилер өөренип, ажилдап турган хоорайларынга үезинде дуза албаан болгаш анализтер дужааваанындан чанып кээп турар. Регистрациязы чок дээш янзы-бүрү чылдагаан-биле дуза албайн турганы илерээн. Таңды болгаш Ак-Довуракта база коронавирустуг кижилерниң харылзажып турганын барымдаалааш, эмнелгелерин-де дезинфекция кылып турар болгаш эпид-сайгарылганы чорудуп турар.

Өске регионнардан командировка-лаан кижилерден справканы негээрин Тывада Роспотребнадзор удуртукчузу база сагындырган.

ТЫВАЖЕ ЧЕЖЕ КИЖИ ЧАНЫП КЕЛГЕНИЛ?

Хакасияда болган аарыгның өөскүп

келген чери эмнелге болганын Чазак Баштыңы сагындырган. «Кижилер эмнээр хамаанчок, бүдүн эмнелге карантинге таварышкан» — деп, Шолбан Кара-оол сагындыргаш, эмчилер болгаш эмнелге ажилдакчыларының кадыын камнап, оларга айыыл чок байдал-ды тургузарын негээн. Хоочуннар бажыңнарын база кичээнге алырын Чазак Баштыңы сагындырган. Оон аңгыда, Тываже кымнар кээп тура-рыл? Кандыг өг-бүлелерге, кайыын? Бо ажилды көдээ суурларның чурт-такчылары кончуг эки чорудуп турар деп, Шолбан Кара-оол демдеглээш, өөредилге сайыдын Тывадан дашкаар каш студентилер өөренип турарын тодараткаш, оларның кажы чанып кел-генил, кайда турарыл деп айтырыгга харызын негээн. Татьяна Санчааның илеткээни-биле, 3058 студент чанып

келген. Ынчалза-даа, кожууннарның көргүзүп турар саннарындан алырга — чизеде кирген сургуулдар саны каш-ла кижилер саны болуп турар.

МАЙ 1 БОЛГАШ ХҮРЕШ

Спорт сайыды Субудай Монгуштуң медээзинден алырга, чаңчыл болган тыва чоннуң Май 1 хүрежин эрттирери-биле чүгле 8 хынап каан шырак мөгелерниң хүрежин дорт эфир таварыштыр дамчы-дылга кылдыр эрттирерин чугаалажырга, эмчилер чөпшээрэвээн деп тайылбыр-лаан.

Чазак Баштыңы амгы сайзыраңгай үеде кандыг-даа техниктиг аргаларны ажылдап тургаш, чурттакчы чон аразында харылзааны кошкатпайн, ажылды чору-дарын, спортсменнер бодунуң белетке-лин суларатпайн, маргылдааларга белет-кенип турарын чугаалаан. Коронавирус чаңгыс ай иштинде төнмөс, соң даарта катап шупту хоругдалдар дүже бээр деп бодал турбас уjurлуг, боданып тургаш, чаа-чаа ажил хевирлерин тыварынче кыйгырган.

ЭКОНОМИКА БОЛГАШ ӨРЕЛЕР

«Чурттакчы чоннуң коммуналдыг төлевирлерин үезинде төлээри соксаан. Күс дүжөргө, ол өрелер дээш одалга се-зонунче кирерде улуг бергедээшкinnerге таваржып болур бис» — деп, дүвүрээзинниг медээни Чазак Баштыңының оралакчызы Александр Брокерт илеткээн.

Шолбан Кара-оол удуртукчулардан негелдени күштелдирерин негээн. Бот-изоляцияже чорудупкан кижилерниң шалыңы ол-ла хевээр санаттынып турар, амыдыраар акша чок арткан дээр барымдаа чок, ажил база кылбас, акшазын база ап турар, ынчангаш чы-лыг, суг, электроэнергия өрттөн бюджет организацияларының ажилдакчылары саадатпайн төлээр уjurлуг, өре чыыр деп чорук турбас уjurлуг деп, ол чу-гаалаан.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

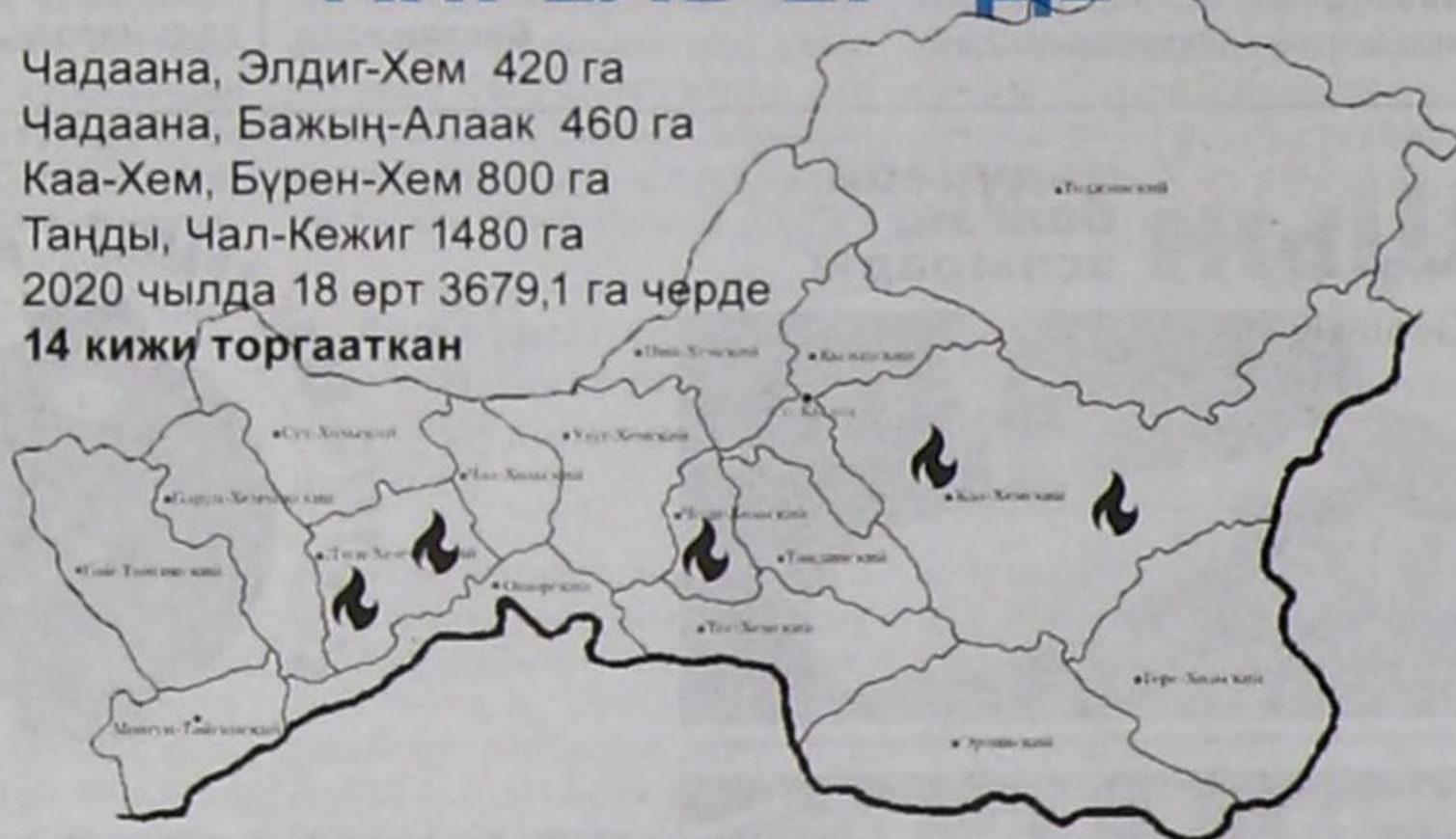
COVID-19 ТЫВАДА АПРЕЛЬ 27-ДЕ

Ааран кижилер саны 31 турган
Сегий берген кижилер — 6.
Чаа ааран кижилер чок.
Ниити сан — 25
Обсервацияда — 32
Кылган анализтер -7685
Тест системалар — 16 252

ТЫВАДА ӨРТ БАЙДАЛЫ АПРЕЛЬ 27-ДЕ

Чадаана, Элдиг-Хем 420 га
Чадаана, Бажың-Алаак 460 га
Каа-Хем, Бүрөн-Хем 800 га
Таңды, Чал-Кежиг 1480 га
2020 чылда 18 өрт 3679,1 га черде
14 кижилер торгааткан

YouTube

VK

f

Instagram

Хүннүң медээлери

ЧӨПШЭЭРЕЛ БИЖИКТИ
ТЕЛЕФОН ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР

Бот-изоляцияция үезинде чурттакчы чон албан-херек аайы-биле республиканың девискээринге ыңай-бээр чоруур апарза, чөпшээрел бижиктерни телефон дамчыштыр чагыдып ап болур. Ону алырда, чурттап турар чериниң аайы-биле хоорай ча-

гыргазынга найысылалдан дашкаар чугула херекти бадыткап турар документини көргүскөн соонда бижип бээр.

Бижикти чагыдарда, 2-15-98 дугаарлыг телефонче долгаар. Ажылдаар хүннери:

Понедельник 08.30 – 10.30 ш.

Среда 14.00 – 10.00 ш.

Пятница 08.30 – 10.30 ш.

ӨРТ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ БАЙДАЛ

Апрель 25-те, 16 шак 15 минута турда Бай-Тайга кожуунуң чагыргазының дежурный диспетчеринге билдинмес кижиден телефон дамчыштыр Кызыл-Хараган деп черде өрт болган дугайында медээ келген.

16 шак 35 минута турда кожуун чагыргазының мобилдиг бөлүүндөн 6 кижилер өрт болган черге үнүпкен. Олышкаш 16 шак 45 минута база 17.00 шакта Бай-Тал суурдан немей бир техника, ДПК автоцистерна база 7 кижилер өрт черинден 8 кижилер техникалыг үнүпкенер. Өрттенип турар черниң ниити шөлү 15 га. Өрт өжүреринге ниитизи-биле 32 кижилер хараа туттунган. Хат хадып турар болгаш, өрт чоогунда турар малчын турлагларже өөскүй бээриниң айылын тургускан. Ынчалза-даа 18 шак 45 минута турда өрттү чавырылдырып, апрель 26-да дүнекиниң 1 шак үезинде өрттү бүрүнү-биле узуткаан. Өрттүң тыттып келген чылдагааннарын тодарадып турар.

Апрель 26-да, 18 шак 20 минута турда Ак-Довурак хоорайның чагыргазының дежурный дис-

петчеринге хоорайның чөөн талазында 6 хире километрде өрт болган деп медээ келген. Ол-ла дораан 5 минут болганда өрт болган черге хоорайның чагыргазының 6 кижилер мобилдиг бөлүү техникалыг үнүпкен. Өрт болган черде 0,8 га шөлде кургаг сизген өрттенип турар болган. Олышкаш 18 шак 48 минута турда Ак-Довурак хоорайның №4 өрт кезээниң 5 кижилер техниказы-биле үнүпкен. Ниитизи-биле 11 кижилер өрт өжүреринге хаара туттунган. 20 шак 48 минута үезинде өрттү бүрүнү-биле өжүрген. Өрттүң өөскүп үнген чылдагааннарын тодарадып турар.

Республиканың девискээринге ниити шөлү 379,47 га 40 өрт демдеглеттинген. Өрт болган дугайында дыңнадыларже 4 катап патрульдуг хыналда бөлүктөрү үнүшкүннерни кылган. Ооң түңнелдери-биле административтик корум-чурум үрээшкүннериниң дугайында протоколдарны тургускан, 4 административтик истелгелерни оттурган. Чаңгыс хонук дургузунда 5 өрт болган. Ниитизи-биле өрт өжүреринче 127 кижилер, 14 техника хаара туттунган.

УЛУГ-ХЕМДЕН МЕДЭЭЛЕР

Улуг-Хем кожуунуң чагыргазы чаңгыс чер-чурттуу, сайгарлыкчы, «Өлчөй» КХН-ниң удуртукчузу Оскал Иванович Кысыгбайга халдавырлыг аарыг үезинде нарын байдалда келген өг-бүлөлөргө чедирген быжыг хамааты эгелекчи саналы болгаш ачы-дузаны дээш, өөрүп четтиргенин илередип турар.

Оскал Кысыгбай волонтерлар штавынга чугула херек аш-чем продуктуларын дам-

чыткан.

Апрель 23-түн хүнү-биле алырга, Улуг-Хем кожуун амыдыралының байдалы чегей өг-бүлөлөргө ниитизи-биле 646 аш-чем продуктуларын үлээн. Оларның 403-ү хоорайда, 243-ү суурларда чурттап турар кижилерге.

Кожуунуң чагыргазы берге үеде чонун кагбайн, материалдыг дуза чедирген сайгарлыкчыларга, аш-чемни адресинге чедирип, үлөп турар волонтерларга өөрүп четтирип турар.

Бистиң корр.

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

КЫМНАРГА, КАНДЫГ
АКШАЛАРНЫ
БЕРГЕНИЛ?

Кандыг бүдүрелгелерге сайгарлыкчылар деткиир Фонду таварыштыр үндүрүп берген силер? Чондан хомудалдар кирип турар-дыр, акша алыры болдунмас берге деп. Хей ажилчын олуттарлыг сайгарлыкчыларны деткивейин, кымны деткиир бис? Эвээш дизе 580 ажыг млн. рубль акша көрдүнгөн тургандыр, кандыг хемчеглер алгаш, кымны, чүгө, канчаар деткээнин чон билер кылдыр тайылбырлап көрүңерем — деп, Чазак Баштыңы Экономика сайыдынга сөс берген.

Елена Каратаеваның илеткээни-биле алырга, 362 сайгарлыкчылардан билдиришкүннер кирген. 342 сайгарлыкчылар микро-чээлини алган. Оон аңгыда, 3 коммерциялыг, 7 чиигелделиг чээлини база кирген заявкалаар езугаар үлээн. Оларның санында 1 хей-ниитиниң чөмөнчилге чери, 3 аптека, 4 чем садар сайгарлыкчылар. Чижээ, Тожуже чиик өрте-биле чем чедирер дээр сайгарлыкчыларга берген. А Фондунан моон мурнунда акша алгаш, отчедун үезинде дужаавайн турган кижилер чээли албаан. Чазак Баштыңы Шолбан Кара-оол бо байдалга сагындырган чүүлү: «Чээли болгаш деткимче бээриниң кол угланышыкыны — ажилчын олуттарны камгалап алыры. Кымны деткиир дээр болза, эки отчет дужааган дээш эвес, а кандыг сайгарлыкчы хей ажилчын олуттар айтканын, хей кижилерни ажилга хаара тудуп, ам бергедээшкнге таварышкаш, ажилчыннарын кызырбайн, бот-изоляцияже салыр ужурга таварышкан кижилерни деткири. Шитпириңерни ажык, чонга билдингир кылдыр чарлаар ужурлуг силер, чоннуң караа көскү деп тыва үлегер домак бар, ынчангаш ажык-чарлыг кылдыр чээли үлээрин кызыдып көрүңер».

Орулга ставказын сайгарлыкчыларга дуза чедирери-биле бадыргаш, Тываның бюджетиде 192 млн. рубль чидиргилерге таваржып турар, хуу сайгарлыкчыларга аренданы төлежип, дуза каткаш, 2 млн. ажыг рубльду бюджет чидирип турар. «Ол дугайында база сайгарлыкчыларга тайылбырлап турар болза эки» — деп, Чазак Баштыңы Экономика яамызынга сүмөлээн.

ТР-ниң Чазаның Аппарат хуралындан

1 МУҢ АЖЫГ КИЖИ
16 МУҢ РУБЛЬ
ПОСОБИЕНИ
АП ТУРАР

Бо хүнде ажил чок арткаш, пособие алыры-биле 4445 билдиришкүн кирген. 833 кижилер 16 982 рубль пособиени алыр кылдыр бүрүткеттинген.

Оларның аразында 686 ажы-төлдүг-бүлелер немейназы-четпесуругларынга пособиелер алыр.

Чонга коронавирус дээш дуза кылдыр кандыг чаа пособиелер барын, кайыын алырын, кандыг билдиришкүннер киририн тайылбырлап, дуза кадарын Шолбан Кара-оол МФЦ ажилчыннарының ажылын күштөлдирерин база катап сагындырган. «Чон-биле харылзааңар күштөлдиңер».

30 МУҢ АЖЫГ
ӨРЕГЕЛЕР ОГОРОД
ТАРЫВАЙН ТУРАР

Май 5-тен тура огород тарып болур, ооң бетинде доңат дүжүп болур — деп, Валентин Ендан илеткээ.

309 тонна кара-хөзүннү кожууннарже халас үлөп чедирген. 62 муң өрегениң 27 муң азы 43 %-зу халас үрезинни алыр. 1333 хей ажы-төлдүг-бүлелер, 1007 улгады берген бот кижилерге үлээр. 207 муң метр огородтар суггарар буга-суу аштаттыңан.

Ынчалза-даа Чазак Баштыңы 30 ажыг муң өрегелер огородтар тарывайн турарын демдеглээн. Чединмес өг-бүлелерниң ниити чизезин кожууннар тургуспайн турар. Бо частырыгларны эдерин Шолбан Кара-оол негээн.

ӨРТ АЙЫЛЫ

Коронавирус дээш арга кирерин долзуу-биле хоруп каан, ынчалза-даа Тываны долгандыр тайгаларның өрттенип турарын хоорайда безин кээп турар ышсыг чыттан болгаш дээрниң муңгашталганындан эскерип турар бис. «Ындында-ла эвээш акшавысты, коронавирус-биле чергелештир, өрт өжүреринче чарып эгелээн бис» — деп, Чазак Баштыңы чугаалаан. Ийи шериг вертолеттары МИГ-8, ийи самолет Ан-2 өрт өжүрер дээш мөөңнеттинген.

Бо хүнде 3600 гектар черде 17 өрт хып чыдар. Чеди-Хөлдүн Чал-Кежигде 1400 гектар черде өрттү шериг кезээниң вертоледун хөлөзилеп өжүрерин оралдажып турар.

Каа-Хемде Конту деп черде

— 800 гектар өрттенип чыдар черни 46 парашютист, 55 дугаар бригаданың шериглер, 5 машина, 100 кижилер, 4 бульдозер өжүрүп турар. Кургаг сизген өрттөткен фермер боду база когарааш, машина биле тракторун өрттедип алган. Ийи өрт Чөөн-Хемчиктин Бажың-Алаак чанында 630 гектар черде өрттенип чыдар. Чыраа-Бажында 420 гектар черде база от хып турар. 72 ажыг кижилер кожуун чаргыргазының ажилчыннары болгаш волонтерлар өрт өжүреринде дуза кадып турар. «Ниити байдал берге, чүгө дизе кижилер аргаже хейү-биле кирип турар» — деп, Шолбан Хоппуа демдеглээн.

«БИС САРБАШКЫН-
НАР ЭВЕС-ТИР БИС»

Арага садар лицензиялар бээрин кызыралын хуралдык өске киржикчилери деткээ. Арага сатпас хоруглуг үеде ону бүдүү садарга, 54 кем-херек үлүгдешкүннү бүрүткеттинген. 2 өлүрүшкүн, 6 аар кем-херектер. Садыгжыларга 27 протоколду тургускан.

ИХЯ сайыдының илеткелин дыңнааш, Чазак Баштыңы «Бис чер-делегей тыттып турар үеде чурттап чоруур черлик амытаннар байдалынче чүгө углап бар чыдыр бис? Бис сарбашкынар эвес-тир бис. Чыл эгезинден тура, 18 тонна спиртти Тываже кирип чыдырда достувус. Ынчалза-даа Бии-Хемде эзирик аныяк оол соңгу адазын бижектээ. Кызылда база бир кижилер арага ишкеш, чогушкаш, амытынындан чарылган. Шагаан-Арыгга чөпшээрел чок арага садып турган түңнелинде, бир аныяк кижилер бижектеш, эмнелгеже кирген. Барыын-Хемчикте төрээндээйи 5 харлыг чаш уругун чазарлаан деп турары дээр-ле, бис чүгө чедип келгенивисти көргүзүп турары ол-дур.

Бис угаан-сарыылдыг кижилер-дир бис. Тыва чоннуң төөгүзү муң-муң чылдар дургузунда өгбелеривистиң чагып чораан чараш чаңылдарындан тургустунган. Хурал санынга дыңнап турар чүүлдеривис дөзү — арага. Араганы кымнар мөөңү-биле бээр садып кирип турарын билер бис, ол кижилер боданыр болза эки. Акшага хоптактааш, эккеп турар арагазы кандыг ысыы, коргунчуг түңнелде чедирип турары билип алыр кылдыр бо хуралдарже чалаар болза эки» — деп, Шолбан Кара-оол түңнээн.

Саяна МОНГУШ белеткээн.

ШЫН
чөдүрери
болгаш
аспырагы

Халдавырлыг аарыг четтергезин дизе, чөдүрерин чөдүрүп, сымжарыл туруңар.

Чаңгыс асылдар пас азы сазыны амылдар.

ЧООК ХАРЫЛЗААГА ВИРУС
ДУРГЕН ДАМЧЫЫР

АМГЫ ҮЕДЕ
5 ХОНУК
ЭРТКЕНДЕ
30 ХОНУК
ЭРТКЕНДЕ
406
КИЖИ
1 КИЖИ 2-3 КИЖИЖЕ
ВИРУСТУ ХАЛДАДЫП БОЛУР

Аныяктар делегейинде

КАЗАХ КЫС АСЕЛЬ

Ася Түлүш

Амгы үеде интернет дамчыштыр өөренип алгаш, ажилдаар аргалар бар бооп турар. Кижиниң чүгле бодундан хамааржыр, бурунгаар көрүштүг, кызымаккайла болза эки. Октаргай четкизин дамчыштыр ажилдап турар уругларның арга-дуржулгазын, арга-сүмезин сонуургаалыңар.

Татьяна Сергеевнаның социал четкиде контактыда арнында бижип турары база солун, «Апрель 22-де, 12:00 шакта, интернет таварыштыр өөредилге болган. Бисти эки орукче углап, өөредип турар партнерувус Асель Мингулова эрттирген. Ол болза казах кыс. Эрткен чылын Казахстанның Нур-Султан хоорайына болган шуулганче Тывадан 4 кижичораан бис. Бисти поездиден уткуп алып, чурттаар бажыңывысты болгаш шупту айтырыгыларывысты шиитпирлеп турган удурткучувус Асель болган. Кежээликтей

Нур-Султан деп чараш хоорайга кээривиске-ле, бисти ол-ла дораан ресторанта үдеп чедиргенер. Аңаа ам-на Асельди көөр, ужуражыр деп бодап турган мен, ындыг эвес болган, авазы келген. Оон авазындан айтырган мен, «Асель чүге келбээни ол? – дээримге, авазы меңээ уруунуң байдалын чугаалаан. 16 харлыындан эгелеп орундан турбаан, хөй чылдарның иштинде аарыгның хайындан чүгле чыдар. Амгы үеде Асель 30 ажыг харлыг, ынчангаш кадының байдалыбиле кээп шыдавас деп тайылбырлады».

Ам бо «Крузи» клувунда Асель чүгле 1 чыл бир ай ишти интернет таварыштыр ажилдааш, бажыңны садып алган бооп турар. Ооң мурнунда чылдарда авазыбиле бажыңны хөлезилеп алгаш чурттап келген. Бо кыска үе дургузунда «Крузитиң» 3 дугаар чадазында келген, ол болза (REGIONAL DIRECTOR), амгы

үеде ай санында ажилдап ап турар шалыңы 2500\$+2000\$=4500\$, бистиң акшаже шилчидерге 340 000 рубль, (бо хунгү курс-биле санаарга) мындыг.

Асель Крузити (INCRUSES) чүге шилип алган дизе, авазын даштыкы чурттарже дыштан-дырып чорудар дээш. Авазынга шубалар, бриллиантыларны интернеттен садып алгаш, белекке берип турар. Келир үеде бир кол сорулгазы болза, авазын миллионерлер клувунче киирери. Оон аңгыда, бо чылын Крузитиң (INCRUSES) хөй шалыңыг, бедик чадазынче үнерин шиитпирлеп алган. Ооң күзелдери, сорулгалары ам-даа улуг деп чугаалады. Ынчангаш бо дорт дамчыдылганы көргөш, силерни шуптуңарны бо КРУИЗ клувунче ажилдап кирерин кыйгырып тур мен. Асельден үлегерден алылыңар. Маңаа кандыг-даа назылыг, акша-тегерикке бергедеп, аргатыппайн чоруур кижилерге азы бажыңнарында шак бо Асель ышкаш инвалид аарыг-даа болза ажилдап алырын сүмелээр-дир мен. Канчаар ажилдаарын шуптузун удуртуп, баштап, өөредип турар» - деп, Таня аныяк кыс Асельдиң дугайында мынчаар таныштырган.

Бүгү делегейниң арга-дуржулгалыг сайгарлыкчыларыбиле дорт дамчыдылгалар удаадара эртип турар. Бети дизе, Кызыл хоорайны чижек кылдыр

алыр болза, Сузунмаа Күжүгет интернет дамчыштыр аныяктарга өөредилгени боду эрттирип турар. Россияда билдингир бизнесмен Аяс Шабутдиновтун интернет дамчыштыр мастер-класстарына олуржуп, харылза-жып, өөренип алган кызымаккай аныяк тыва сайгарлыкчы чүве. А Сузунмаа, Таня казах кыс Асельбиле демей, интернет дамчыштыр акшаны ажилдап ап турарлар. Моон алгаш көөрге, тыва чонунга мынчаар ажилдап алырын оларның сүмелээни база чөптүг. Ынчангаш бо уругларның үлегерин эдерер болза эки.

Чуруктарны интернеттен алган.

Алтай, бо сөөлгү чылдарда хөй туристерниң аян-чорук кылып, агаарлап кээр чери апарган. Ооң чылдагааны колдуунда улуг эртемденнерниң, төөгүчүлөрниң, философтарның, чижээ, Николай Рерихтиң «Алтай – кижитөрөлгөтөнниң төвү», Лев Гумилевтун «Алтай – түрктөргө кавайы» азы «Алтай» дээрге алдын даглар, чыргалаң ораны деп очулдуруп бижээнинде болуп турар.

Алтай чурту география талазыбиле Кыдат, Моол, Казахстан дээн ышкаш күрүнелербиле кызыгаарлажып чыдар. Бо чурттарның кол үндезин чонунуң арын-шырайы, дүрзү-хевири-даа алтайларга демей. Бир эвес паспортундарда кандыг нация дээрзин бижип, омак-сөөгүңерни айытпаан болза, кайы чонга хамааржырыңарны бадыткаарын шенеп көрүңер.

Чайгы үеде эң хөй улустуң барып турар чери – Чемаль районнуң Караколь болур. Муң туристиң аразындан чүгле 10 кижитай болган. Чүге дизе алтайларның аразындан черге хонуп, походаар улус ховар.

Чадаг агаарлап чораан алтай аян-чорукчулар орук ара дыштаныр черге чедип келгеш олурганнар. Чанындан эртип бар чораан туристер оларның биле кыдаттап мендилешкен! Олар кайгай бергеш, бистер кыдаттар эвес, алтайлар-дыр бис деп тайылбырлаан-дыр. Харызынга: «Ындыг чон бар чүве бе?» – деп удур айтырган.

Бистер, шынап-ла, кыдаттарга, моолдарга демей бис. Ынчалза-даа канчаар аңгылап ылгаа-

чон-биле каттыжып алгаш, биче буурай чон болуп артып калган. Коронавирус дээш менче бир видеоролик чорудупкан. Ында москвалыкларның бир тыва уругну окуп-хыйып эртип турарын көргүзүп турар.

– Россия дээрге хөй националдыг чурт-тур, кыдат эвес мен, Тывадан чедип келдим, нациям – тыва – деп оларга бадыткап чугаалап турду. Чаңгыс чуртта-даа болзувусса, бот-боттарывыстың болгаш өске национал чоннарның дугайында бистиң билбейн чорурувус харааданчыг-дыр.

Даг-Алтайның күрүне университетинге барык чылдыңна, май айда Бүгү-россияның студентилеринге түрк уктуг дылдар болгаш чогаалдар талазыбиле олимпиада болуп турар. Тывадан, Хакасиядан, Якутиядан, Татарстан, Башкортостан, Кыргызстандан безин аалчылар биске чедип кээрлер. Түрк чоннарның кавайы – Алтайны көрүп алганы, делегейниң эрте-бурунгу түрк дылдарының бирээзи – алтай дыл, алтайлар биче буурай чон болуп кадагалатты-

турар. Ооң сөстөрүнө кижичаңчап чоргаарланмас боор!

Ындыг-даа болза, Алтай Республиканың иштинде алтайларның аразында «аңгылананышкын» эгелээн. Соңгу таланың алтайлары чугаа аянының диалект ылгалынга даянып алгаш, боттарын аңгы

Совет үеде алтайларның саны 75 муң турган, оларның 53 муңу төрөөн дылын билер чораан. 2002 чылдың чизези-биле боттарын алтайлар бис деп адаан улустуң саны шупту 67236 кижиче.

чон кылдыр тускайлап эгелээн, ырак районнарның теленгит төрөл аймактары безин оларга каттыжып турар.

Боттарының төөгүзүнүң, культуразының, ёзу-чаңчылдарының дугайында билигнүң чаа салгалдарга четпейн турарындан мындыг чүүл болуп турар. Алтай чон төөгүдөн бээр боттарын «теленгиттер бис» деп адап чораан, ол чугаа шын, Улаган биле Кош-Агачтың алтайлары боттарын ам-даа ынча дээр хевээр.

Мындыг аңгылананышкын 2002 чылда чоннуң чизезинден эгелээн. Ынчан этнографтар беленин бодап, бүдүн чоннарның иштинде тус-тус төрөл аймактарның культуразында, дыл-домаанда ылгалып турар онзагай чүүлдери-биле бир аймак чон – субэтнос кылдыр «аңгылап» турган. Оларның кайызы-даа «аңгы аймак чон» болур дээш кордап турар.

Делегейге билдингир, сураглыг эртемденнерниң В.В. Радлов, Н.А. Баскаков, С.С. Суразаковтун болгаш түрк

дылдарның оон-даа аңгы кол специалистерниң монографияларында бижээн-даа болза, бо эртемденнерниң аттары баштай олар чүгле ниити чаңгыс чоннуң иштинде субэтнос – аймак чон бис деп чүвени теория талазыбиле бадыткаар ужурулуг турган. Чаа салгал төрөөн дылын бил-

бес, бодунуң чонунуң төөгүзүн болгаш культуразын хандыр өөрөнмээн болганындан кызы боданып турары харааданчыг.

Россияның, ооң иштинде Алтай Республиканың, чоннарын чизелеп санаар улуг ажил бо үеде болур. Алтайлар деп ат-биле чаңгыс чонну быжыглап каттыштырыңарың дугайында чугааның чоруп турары ол. Со-

Аңгы-аңгы чоннар дугайында оларның нациязын азы омак-сөөгүн демдегледип бижээн тускай одуругну чурттуң Конституциязынче кири бижири саналдап тур мен.

вет үеде алтайларның саны 75 муң турган, оларның 53 муңу төрөөн дылын билер чораан. 2002 чылдың чизези-биле боттарын алтайлар бис деп адаан улустуң саны шупту 67236 кижиче болган. Чиигелделер алыр дээш, алтайларның хөй кезии хунун бодап, биче буурай үндезин чоннарга каттыжып турар. Бир эвес бистер чаңгыс чоннуң келир үезиниң дугайында бөгүн бода-

вас болзувусса, ооң соонда орай болур. Хакасияда чамдык улус улуг эвес чиигелделер бодааш, боттарын шорлар деп бижидип турар. Алтай Республикада, ылаңгыя алтайлар, боттары-ла биче буурай чон кылдыр шилчип турар.

Аңгы-аңгы чоннар дугайында оларның нациязын азы омак-сөөгүн демдегледип бижээн тускай одуругну чурттуң Конституциязынче кири бижири саналдап тур мен. Ийе, бис – россияжилер бис, ынчалза-даа чон бүрүзүнүң: якут, хакас, тыва, алтай, башкир, татар дээш боттарының омак-сөөгү, нациязы бар. Шак ол онзагайны Россияның хамаатызының паспортунга кири бижири болзун. Омак-сөөгүвүстү аңгылап бижээни-биле бистер чоргаарланып, бот-боттарывысты хундулээр апар бис. Бир аңгы аймак чон – субэтнос деп ылгалын чизе үезинде скобка иштинге бижип болур.

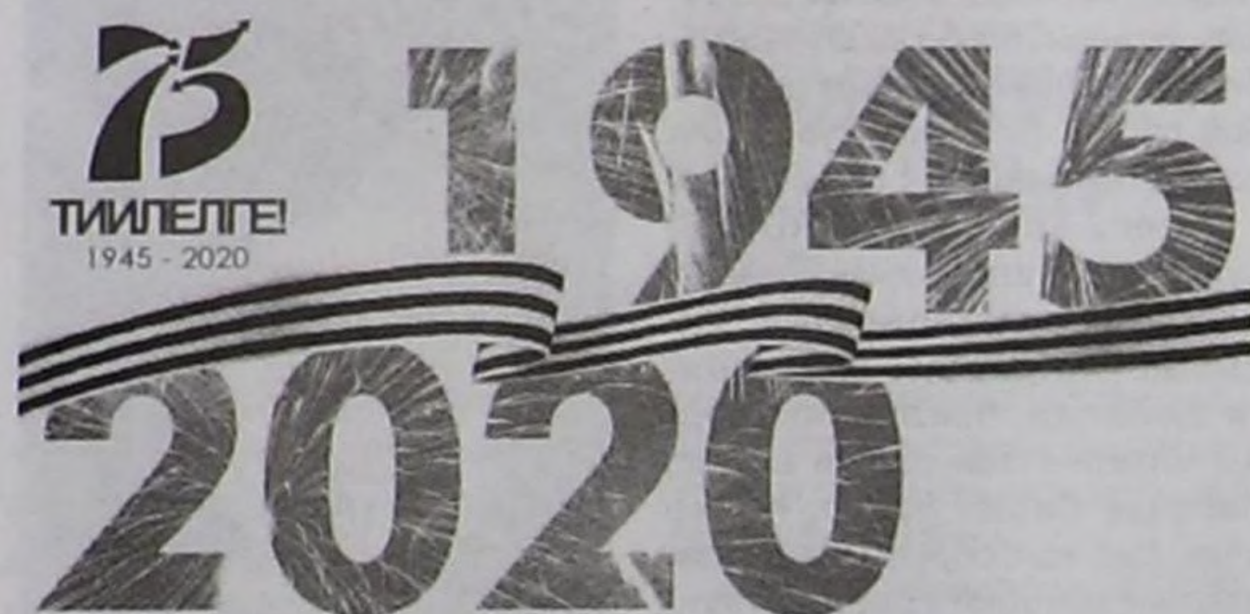
Бис ниити алтай чон-дур бис

Бистер, шынап-ла, кыдаттарга, моолдарга демей бис. Ынчалза-даа канчаар аңгылап ылгаарыл?

рыл? Бистиң ада-өгбелеривис түмөн-сая санныг чоннар-биле холужарындан оваарнып чораан. Алтайлар төөгүдөн бээр орус

нып артып калганы дээш, олар чоргаарланып чоруур. Чурттуң Президентизи В. Путин ук бодалды үргүлчү демдегледип чугаалап

Нина КИНДИКОВА,
филология эртемнериниң доктору, профессор.

КЫМ-ДАА УТТУНДУРБАС

Улуг Тиелелгениң 75 чыл ою келген, эрткен үеже хая көрнүрү албан.

Ада-чурттуң Улуг дайынын-да тыва эки турачылар колдуу Украинаның хоорай-суурларын немец-фашистерден хостаарына маадырлыгы-биле киржи келген. Аңаа амы-тынындан чарылган чаңгыс чер-чурттуулары-саны 50 хире боор деп, фронтучу Юрий Седен-оол чугаалаар кижиги. Ылаңгыя Ровнонуң чигир заводу дээш тулчуушкун тываларга улуг чидирлиги болганын чугаалай бергенде, ооң үнү харлыга бээр болгай.

Юрий Пандар-оолович Седен-оол өөм ээзи Ким Данзын-оолдун даайы кижиги. Ол Москвадан ырак эвесе Тверь хоорайга чурттап турган. Ынаар дерт удаа аалдап барып, ооң дайын шөлүңгө өлгөн эш-өөрүнүн дугайында сактышкыннарын үн бижиир аппарадымга бижидип ап чораан мен. Ол мээң архивимде болгаш Тыва радионуң фондузунда шыгжаттыганын.

Тыва фронтучунуң хайгылычы эки Иван Тимофеевич Кузнецов "Саяндан Ровно чедир" деп номунга Ю.П. Седен-оолду мынчаар бижээн: "Танкыларга деткиттирген фашистерге удур атакаже катап-катап кирип-ле турган. Олар Ахменджанов биле Кечил-оолдун ийи эскадронунуң аразынче шанчакталдыр кире

бергеннер. Ахменджановтун бирги эскадрону бүзээледир чыгыгы келген. Ол үеде разведчик Седен-оол ийи эскадронунуң дайынчы хөдөлүшкүнүн таарыштырар дээш, капитан Кечил-оолдун даалгазын езугаар аңаа чедип келген турган. Байдал белен эвес апарган. Фашист танк Ахменджановтун хайгаарал черинче чоокшулап орган. Ынчан сержант Седен-оолдан капитан айттырган:

— Танкыны көрдүң бе?
— Көрдүм.
— Ону гранаталар-биле доктаат!

Дидим болгаш дуржулгалыг хайгылычы, фашист танкыже уткуй үнгөн. Удаваанда Седен-оол биле "Тигр" чоокшулап келген. Хайгылычы кезек када чиде хона берген. Оон танк эртип чорда, Седен-оол хенертен ажык черден көстү хонуп келгеш, ийи гранатаны улай-улай октагылапкан, кулак уюк частышкыннар дыңналган. "Тигр" балыглаткан парышкаш кизирт дээш, шимчевейн барган. Оон үнө халышкан фашистерни автоматчылар хыдып каапкан.

Оюн Седен-оол бо маадырлыг чоруун Деражно суур дээш тулчуушкунга кылган. Бо дээр-ге чаңгыс-ла чижек-тир. Шак мындыг тулчуушкуннар та чеже болган.

Ю.П. Седен-оолдун эрес-ди-

дим маадырлыг чоруу дээш, Ада-чурт дайынның орденнериниң I, II чергеги, "Эрес-дидим чорук дээш" деп медаль база ТАР-ның Куш-ажыл ордени-биле шаңнаан. Ол хөй санныг дайынчы медальдарның эдилекчизи.

Ю. П. Седен-оол өскөнтөрзэн чери Тываже бо-ла кээр кижиги. 1990 чылда биске келген-

көргөн мен. Ол сен-дир сен, аа? Сээң ачаң улуг лейтенант Куулар Допчут баштады Ровнонуң чигир заводу дээш немецтерниң артык күжү-биле дең эвес демиселге өлгөн. Ооң хөөрү Ровно хоорайда, мен аңаа чеже-даа чордум. Ачаң кончуг эрес, угаанныг кижиги... — деп чугаалаан соонда, олар кайызы-даа ыт чок олур-

Ю. П. Седен-оол, С. Б. Данзын-оол оолу Тэмур-биле. 1989 ч. Тверь хоорай.

де, мээң школачы эжим Галина Надажаповна Монгуш орган. Олар ужуражы бергеш, аажок хөөрешкенер, чүге дээрже эжимниң ачазы Надажап Монгуш Саңгаажан оолу база эки турачы, ол дайындан ээп келбээн.

Эжимниң ачазын Юрий Пандар-оолович эки билер болган. Дайынче аътаныр мурнунда-ла олар таныжар турганнар. "Ачаң ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң бухгалтеринге ажылдап турган. Кызыл хоорайның Дружба кудумчузунда чунар-бажың чоогунда бажыңга чурттап турду. Оларга кирип, ооң бичии уруун безин

дулар. Шак ынчаар эжим Галина Надажаповна ачазының дугайын билер алган. Оон эгелээш олар харылзаазын үспээннер.

Ада-чурттуң дайынының киржикчилеринге, ажы-төлүңгө Тыва Чазак 1990 чылдарда бажың-балгат, машина-даа берип турарын дыңнааш, Ю. П. Седен-оол Галия эжимге дузалажып, хары черге өлгөн эжиниң уруу дээш, ол дыка сагыш човап, бажың дилээр херек документилен чыып, бижип айтып берген. Эжим ол документилен тудуп алгаш, Чазак черинче та чеже кирбеди дээр, ооң ол үүлөзү бүтпээн.

2000 чылдың ноябрьда Юрий Пандар-оолович Тывага бичии када чедип келгеш, үр эвес аарааш, "кызыл дустаан". 2008 чылда Галина Надажаповна эжимниң бажынче хан чүгүргеш, база чок болган. Ол 1942 чылда Кызыл хоорайга төрүттүнгөн.

Ровно хоорайга амы-тынын харам чок берген фронтучу Надажап Монгуштун чаңгыс-ла уруу Самагалдайга школа дооскаш, Улан-Удэ хоорайның көдээ ажыл-агый институтунга өөрөнгөш, агроном мергежилдиг, дээди эртемниг специалист болган. Баштай "Барлык" совхозка, ооң соонда Эрзин районга агрономнап ажылдап чорааш, аңаа өг-бүлө тудуп, ийи оолдун энерелдиг авазы, кыргыстарның хүндүлүг кенни бооп чурттап чораан. Ооң ийи оолунуң бирээзи Мөрен суурда авазының бичии, борбак бажыңын улгаттыр кылып алган. Ол амгы үеде ук сумудан "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" төлөвилелдин киржикчизи, ажыл-ишчи, үлгөргөргө малчынар санында кирип турар. Хары черге фашист немецтер дээш бажын салган кырган-ачазы — Надажап Монгуштун маадырлыг чоруу дээш күрүнениң ачы-дузанын чүгө албас деп?

Амгы удуртукчулар мындыг байдалдыг салгалдарже ээ көрнүп, тускай регионалдыг төлөвилел программадан камгалаза деп саналдыг мен.

Чаңгыс кижиниң амыдыралы, ооң намдар төөгүзү бүдүн чоннуң, үениң төөгүзү-биле холбаалыг. Кажан-даа, кым-даа уттундурбас ужурулуг.

Светлана ДАНЗЫН-ООЛ,
РФ-тиң журналистер
эвилелиниң кежигүнү.

ТӨӨГҮЛҮГ УЖУРАЖЫЛГА

1945 чылдың апрель 25-те, Москва шагы-биле 13:00 турда, Эльба хемниң эриинде Торгау деп черге совет болгаш американ шериглерниң ужуражылгазы болган. Эвилелдешкен шериглер ужуражып, дужуп алгаш, Германияның чепсектиг күштериниң арткан кезектерин сонгу биле мурнуу деп ийи аңгы үскөн.

Баштайгы ужуражылга болза, Американың 1-ги армиязының 69-ку чадаг шериг дивизиязының бирги лейтенанты Альберт Коцебуга командылаткан разведка бөлүү Эльба хемни кежиң келирге болган. Олар 1-ги Украин фронтунуң 5-ки гвардейжи шериниң 58-ки гвардейжи дивизияның 173-ку гвардейжи полктун 2-ги батальонунда улуг лейтенант Григорий Степанович Голобородькога командылаткан 7-ги ротаның совет солдаттарына

хемниң чөөн талакы эриинге ужурашкан.

Ийиги ужуражылга ол-ла хүнде болган. АКШ-тың шериниң ийиги лейтенанты Уильям Робертсонга командылаткан база бир американ патруль Торгау чоогунда Эльба хемни кежер үрелик көвүрүггө лейтенант Александр Сафронович Сильва-шкога баштапкан совет солдаттарга ужуражы берген.

Апрель 26-да АКШ-тың шеринде 69-ку дивизияның болгаш Кызыл шеригниң 58-ки гвардейжи дивизиязының командирлери ужурашкан. Уильям Робертсон биле Александр Сивашконуң хол тудуп мендешкен фото чуруун ынчан тырттырган.

Эльба хемге хол тудуп мендешкен дээрже, нацист Германияга удур ок-чем-зектиг өң-тала болуп, эвилелдежи, кады демисежир чурттарның акы-дуңмалышкы болганының демдээ болур.

НАРЫН АЙТЫРЫГЛАРНЫ ЧЕДИИШКИНИНГ ШИИТПИРЛЭЭН

ССРЭ-ниң Күрүнениң айыыл чок чоруунуң талазы-биле комитеттин даргазы болуп ажылдап чораан Виктор Михайлович Чебриков 1927 чылдың апрель 27-де төрүттүнгөн. (1927-1999).

Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде Сталинград адаанга, Курск мугулдурунга, Днепр хемниң унун дургаар чаалап алыр дээн чидиг демиселдиг тулчуушкуннарда ол кирип чораан. Майор эрге-дужаалдыг турган. Чехословакияга турда, дайын төнгөн. Эрес-дидим чоруу дээш Александр Невский Кызыл сылдыс

орденнери, «Эрес-дидими дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

1967 чылда КПСС-тиң Төп комитетиниң чингине секретары Леонид Брежнев ону, партия ажылдакчызын, күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар органнарның удуртулгазына ажылдаар кылдыр чоруткан. Күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаар талазы-биле нарын айтырыгларны чедиишкенинги шийтирлеп турган. 1980 чылда аңаа ССРЭ-ниң Күрүне шаңгалын тывыскан. 1982 чылдың январь айда В.Чебриковту ССРЭ-ниң Күрүнениң ай-

ыыл чок чоруун харыылаар комитеттин даргазының бирги оралакчызы кылдыр томуйлаан. Ол-ла чылын декабрьда, Л.Брежневтин мөчээниниң соонда, ону

ТЫЛДЫ КАМГАЛААНЫ

1942 чылдың апрель 28-те ССРЭ-ниң НКВД иштиги шериг эргелелин болза Иштиги шеригниң кол эргелели кылдыр эде тургускан. Кызыл шеригниң тылын камгалаар талазы-биле НКВД шериниң эргелели ооң составынче кирген.

1941 чылдың июнь 25-те ССРЭ-ниң Улусчу комиссарларының чөвүлели Кызыл шеригниң тылын камгалаар сорулгалыг ажыл-херекти НКВД-ге хүлээдир дугайында доктаалды хүлээп алган. Ук шеригниң кол кезиниң 70 хуузу кызыгаар шерии болган. Шивиш-кинээр, диверсантылаар, бандитээр, дургуннаар болгаш үптөп-тонаар мара-

ССРЭ-ниң КГБ даргазының албан дужаалына бадылаан. 1985 чылда Социалисттик Куш-ажылдың Маадыры деп хүндүлүг атты аңаа тывыскан.

дэр чоруктар-биле демисежири дээрже тылды камгалаар шеригниң ажыл-херээ турган. Оон аңгыда, шеригниң тылга арттырып каан трофей чепсектерин, шеригниң өңчү-хөрөңгизин база камгалап чыып турган.

1943 чылдың чазынында ол шеригниң саны 62 муң кижиге чедип турган.

1944-1945 чылдарда тылды камгалаар совет шериглер Прибалтикага «Арганың алышкылары» деп националист хөөннүг чажыт шериглер-биле, Барыын Украинага украин үймээнчи шериглер-биле, Польшаның девискээринге Крайновтун шериглери-биле демисежири турган.

КОНЦЛАГЕРЬГЕ ТУРА ХАЛЫЫШКЫН

1945 чылдың апрель 28-те Германияның девискээринге эң баштай туттунган Дахау деп концлагерьге тура халыышкын эгелээн.

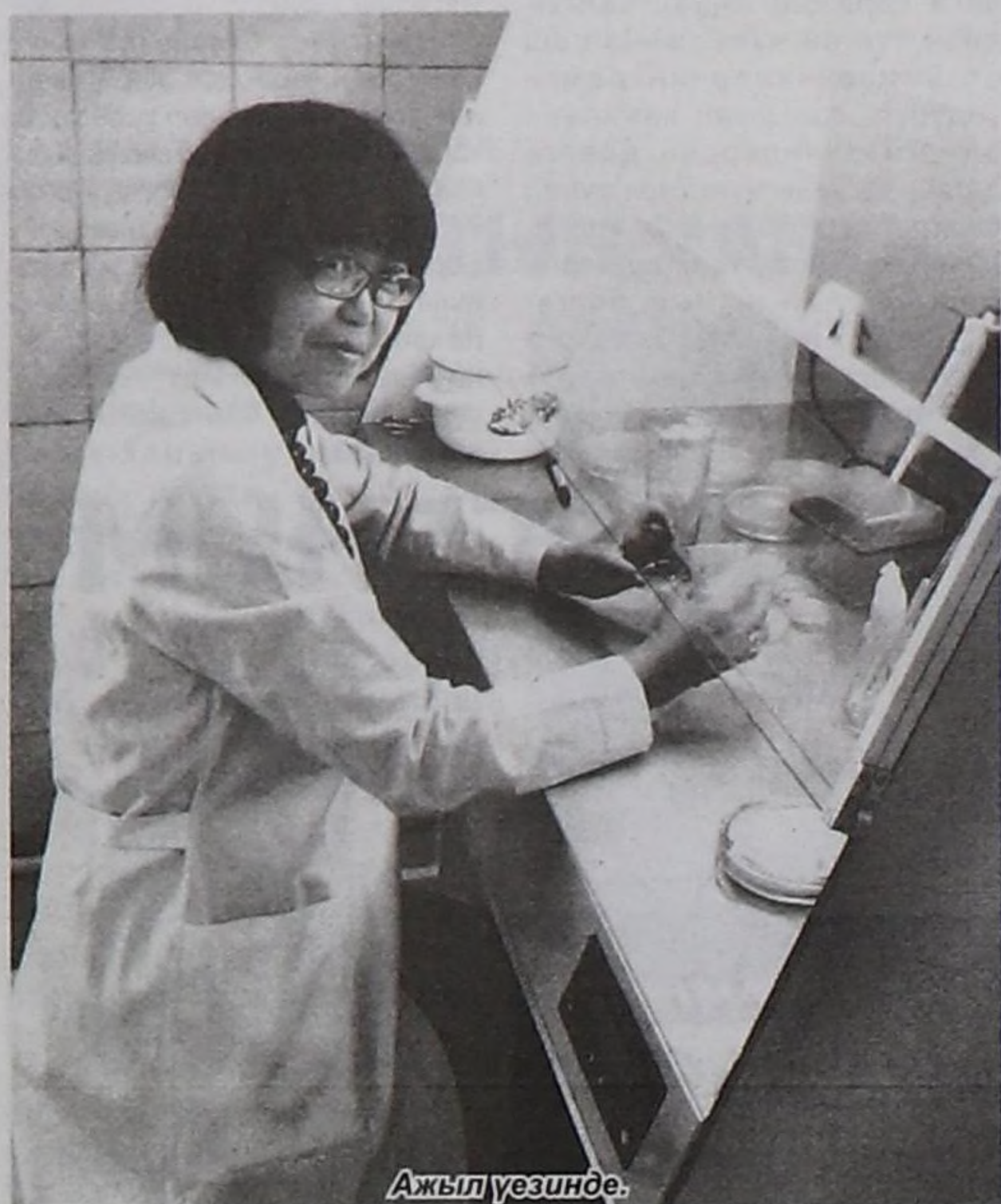
Ол концлагерьни 1933 чылдың март 22-де Мюнхен хоорайдан ырак эвесе Дахау деп черге туткан. Концлагерьге турган херектеннерниң чажыт организацияын интернационалчы комитет баштап турган. Дириг арткан улустун шуптузун өлүрер дээн фашистерниң планын олар үрээш, 1945 чылдың апрель 28-те тура халыышкынны эгелээн. Лагерьниң сөөлгү комендан-

тызы СС-тиң оберштурмбанфюрери Э.Вайтер апрель 26-ның хүнүнде бодула дезип чоруй барган. Ооң соондан лагерьниң удуртукчузу СС-тиң оберштурмбанфюрери М.Готтфрид Вайс база дезе берген.

Концлагерьниң 560 хайгылычыларының аразындан чүгле он кижиге дезип четтиккен, артканнары херектеннерниң холундан барган. Американ шериглер концлагерьге тура халыышкын соонда аңаа чеде берген.

Россияның ТР-де ФСБ эргелелиниң парлалга албаны.

«Шынның» аалчызы, биология эртемнеринин доктору
Урана Николаевна Кавай-оол.

Ажыл үзүндө.

— Апрель 25 онзагай хүн, кысказы-биле ДНК бүдүмелинге тураскаадып турар. Генетика эртеми дээр-ле классикадыр, бүгү эртемнерин таваан салган деп чугаалап болур мен. Оон ыңай бөгүн «Шын» солунун редакциязынга улуу-биле четтиргенимни илередир-дир мен. Бо харысалгалыг үеде, бөмбүрзектин аңгы-аңгы булуңнарында анаа эвес байдал турда, суббота хүнүндө келген дээш, мөгейип олур мен. Бирээде, кадыкшылды айтырар дээш, ийиде, Тывада чаштарывыс саны дыка хей, оларны камгаалар ужурлуг бис, оон ыңай улуг назылыгларывыска болза, черле салдынмай, бот-боттарывыстан так кылдыр туттунарын күзээр-дир мен. Ынчангаш бөгүн силерниң-биле бодумнуң арга-дуржулгамны үлөжикседим.

Амгы мобильдиг үе дыка сайзырай берген. А генетика деп салгал дамчыыр эртемниң дугайында солун-сеткүүлге бижип, силерге удаа-дараа таныштырып турган мен. Мобильдиг лаборатория дээр-ге

Амгы мобильдиг үе дыка сайзырай берген. А генетика деп салгал дамчыыр эртемниң дугайында солун-сеткүүлге бижип, силерге удаа-дараа таныштырып турган мен. Мобильдиг лаборатория дээр-ге көөрге чүү-даа чок ышкаш сагындырар, шак мындыг лабораторияга чедип келгенивис база ажыктыг.

көөрге чүү-даа чок ышкаш сагындырар, шак мындыг лабораторияга чедип келгенивис база ажыктыг. Ынчангаш, баштай-ла, мобильдиг лабораторияда эдилелдеривистиң бирээзи-биле таныштырайн. Бисти харыл-заштырып турар телефонуус бар, бо херекселивистиң хир-

БҮРҮС – АЙЫЛДЫГ, ХЕНЗИГ БҮДҮМЕЛ-ДИР, ООН КАМГАЛАНЫРЫ ЧУГУЛА

лиин чүү дээр, баштай-ла спирт холумаа-биле телефону аштап-арыглап алыр бис. Бо талазы-биле мегафоннуң ажилдакчылары-биле база чугаалашкан бис, «Телефоннуң аштап алдың бе?» — деп айтырып турар болган улус. Чүге дизе уруг-дары-ынга ойнаарактар орнунга телефоннар бээр апарган чорду. Мен студентилеримге чугаалап турдум, аныяк авалар, ачалар амыдыралдың тургузукчулары черле ынчанмаңар, телефону ырадыр тудуп ап чоруңар деп. Чүге дээр-ге телефон айыылдыг херексел-дир, чара шаап болур күштери хей. Физика эртеми-биле база чугаалап болур (электрилиг магниттиг херексел дээр...). А чөмөннөр өрээлде база токтуг херекселдер бар, оон база ырадыр болгаш кончуг кичээнгеилиг турза эки боор. А телефону аштап алдывыс, ам улаштыр холдарны база арыглаар ужурлуг. Башкылар-даа, студентилер-даа чугай тудуп алгаш, бижиттинеринге ынак, ынчангаш холдарның дыргактарын эки аштаар ужурлуг, оон аразында бичии-бичии амылыг-

ность» дээр, аптекаже маңаар дээр-ге, бир ыңдыг, арай чай чок боор, ажил үезинде-даа. Ынчангаш силерниң столуңарга ногаа аймаа албан турар ужурлуг, ол болза база эки арга-дыр.

Ам болза бо лабораторияда чүү барыл дээр-ге, лимон бар, чурукта көргүзүп каан, оон лимон холумактыг витамин С бар (аскорбиновая кислота). Бо витаминни кижиге бүрүзү хүннүң-не 2 азы 3-тү чип ап турар болза эки. Мону чүге сүмелеп турар мен дизе, чоокта чаа радиога чугаалап турду, амгы үеде хандамыр аарыглары непереп турар деп, ону дыңнааш, бо органы олар билир ирги бе деп олурдум. Дагын катап сагын-

Бүрүске хамаарыштыр алырга, өске хевирлери (ДНК, РНК) бар база эжеш болур. А «бүрүс» деп сөс словарьда бар, тыва эртемденнерниң ол сөстү очулдурупканын кончуг эки деп көөр чордувус. Кижиге хамаарыштыр алырга, бүрүс деп айыылдыг бүдүмел отту сиңирип алган бооп турар. ДНК-га хамаарыштыр көөр болза, РНК бүдүмели бөдүүн. А бүрүстүң кижилерге от-көс-биле демей халдап турары айыылды тургускан. Бисти камгалап турар клеткаларывыста хонупкан, дүвүрелди оттуруп турар. Ол чүге ыңдыгыл дээр болза, хензиг бүдүмел кижиниң иштинче дыка дүрген кире ха-

дырып олур мен, лимоннуң бир хевир - витамин С-ти чип турар болза эки, хан-дамырны быжыктырарыңа дыка дузалаар.

Дараазында мээң лабораториямда кол арга – билиг. Эртемнер шупту кончуг ажыктыг, үе-биле деңге басып олурар. Бистиң чугаалажып турарывыс орус дылда «вирус», тывалап «бүрүс» дээр бис, кижиге муңгаранчыг аарышкылыг. Ынчалза-даа бистиң ыңдындан кээп турар күжүвүс курлавыры бар, бо бүрүстү чамдыкта база бээр, чамдыкта улуг күжүвүс дыштанып турар боор. Амгы үеде бо коронавирусту канчап билип каапкан дээр-ге,

дыйр бээр. Кижиге 3 каът бажың-биле демей болур, бо бүрүс кирер болза, клеткалар суглуг апар, оон холбажы бээр болза, от-биле демей чип турар болур, ынчангаш дораан эмнедир болза эки. Ынчангаш кончуг кичээнгеилиг болуңар, чонум, аргалыгла болза бажыңнарывыска олтураалыңар.

А генетика талазы-биле алырга, тыва чон дыка күштүг чон-дур, кадыкшылы быжыг, бо талазы-биле эртемденнер ам-даа шинчилеп, ажилды уламчылап турар бис. Эртемденнерниң шинчилеп ажилдары, арга-дуржулганы кайда-даа тарай берген база генетика талазы-биле

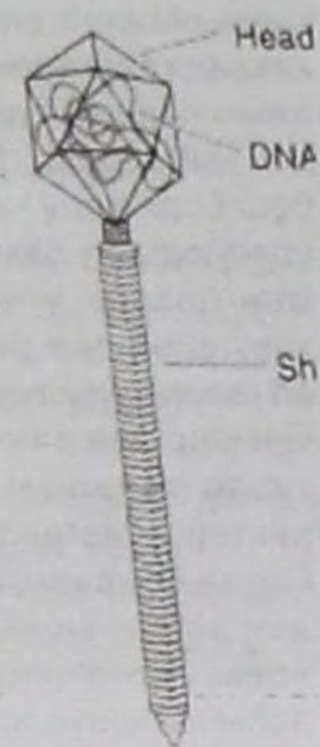
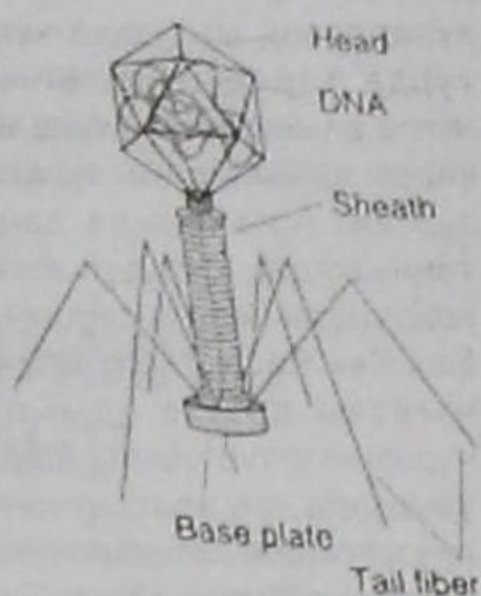
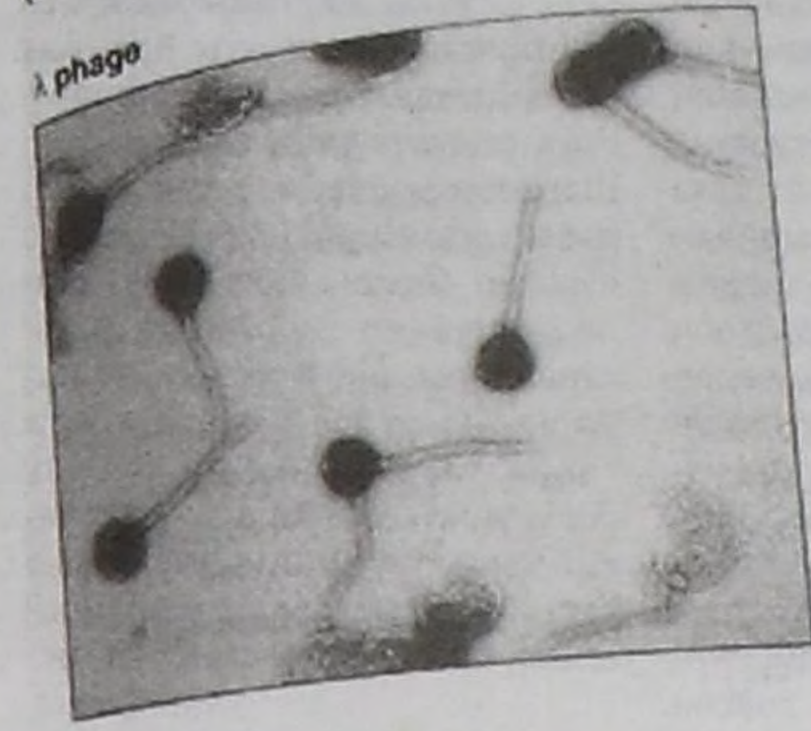
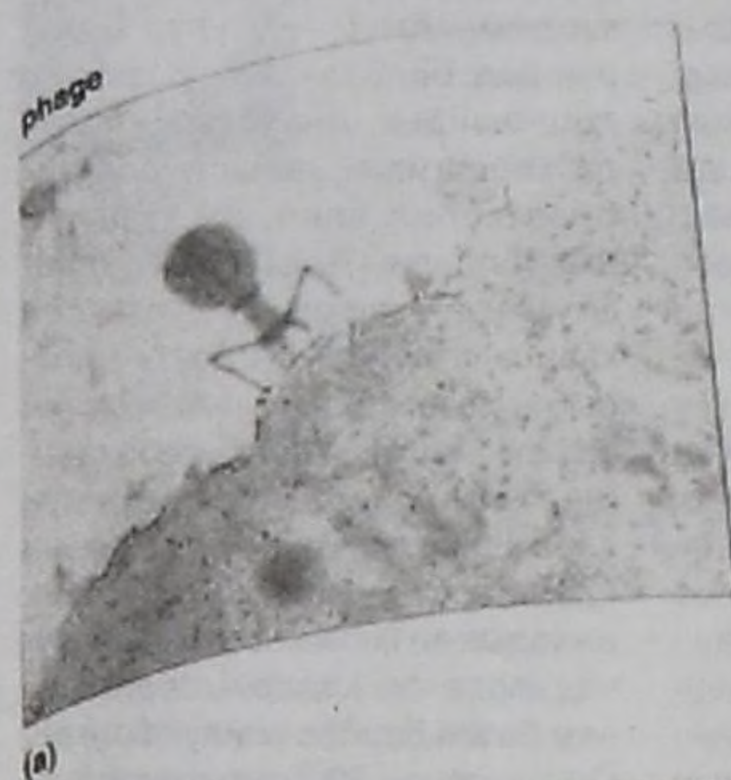
Оон ыңай, мобильдиг лабораторияда бир эки арга бар, ол болза согуна-биле думаадан камгаланыры-дыр. Согунаны бичииледир доорааш, ак тавакка салгаш, ажилдап олургаш, компьтериниң чанынга салып алырга эки.

бөдүүнү-биле чугаалаарга, оон хевирлери эртемде билдингир. Таваржып турарывыс бүрүстүң амылы болза-даа бооп турар. Каракка көзүлбес хирезинде азарганчыг айыылдыг хензиг бүдүмел-дир (молекула), бир талазында «дириг бүдүмел» дээр болза ажырбас. Ол дириг бүдүмел болза, эртемденнерни дүвүредип келген. 1928 чылда азы XX вектиң эгезинде эртемденнер харын-даа болза бүрүстү тода шинчилеп, өөренипкен.

шинчилелди ам-даа уламчылаар сорулгалыг бис, чонувуска бо талазы-биле таныштырар бис. Мээң арга-дуржулгамны үлөжкениңер дээш, өөрүп четтирдим – деп, Урана Кавай-оол бодунуң ажыктыг сүмезин тайылбырлады.

Кажан дорт дамчыдылга болуп турда, дыка хей кижиге көрүп, сонуургап, боттарының бодалдарын эртемденге дамчыдып бижип, үнелелди бергенер.

«Шын» солунунуң корреспондентилери.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба (1906-1983чч.), ТАР Чазаның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы (1941-1961 чч.) бот-намдарын 1976 чылда бижээн.

(Уланчызы. Эгези №№ №40 (19379), 41(19380), 42 (19381), 43 (19382), 44 (19383) "Шында".

Дуңмам адын Сержикей деп адаан, ол ынчаарда он дөрттүг турган боор, ол-даа ам болзун. Бир күзүн моожа чүктел-чүктел, өөвүс Доора-Талга турган чүве болгай, хүн ажа берген, ындыг-даа болза, чырык турган чүве болгай. Мен сумунну баштай арта халык бердим, мээң соомда Сержикей халыырга, артында-ла «шарт» дээн сонда алгырыпкаш, ол черинге барып дүшкөш, туруп чадап каан. Ам канчаар боор, бир көөрүмгө чик бугазының кыдыын өрү Санчы-Линдип шыргалыг шарызының ыгыржааның соонда олуруп алган өскеп чыдыр. Шак ынчаар-ла халып чоруптум, ол дораан барып четтим, ол аразы ырак звес, беш чүс метрден ашпас. Ол баргаш, ужурун чугаалаарымга, дораан шыргалыг шарызын меңээ берди, боду база мээң-биле басыпты. Демги эжим ол чоруп олурувуста, черле дуржугалыг кижилер болгаш, ийи калбак ыяжың бар бе? — деп, мындыг, ону канчаар чүвөл дээримге, сыгган чоданы чаткыыштап шарывас болза, хоржок чүве болгай диди. Ам канчаар боор, ол ийи калбак ыяштың орнунга пөс кур-биле шыңдалап шарып алгаш чоруптум. Аалга чедир бир километр хире, чик бугазын база кежер болгаш, ол аразында кончуг хей арыг сулгар кежер, сайлыг-даштыг чер болган ужурунда демги дуңмам далып кал чазып чорааш, өгге барып четтивис. Кире бээривиске, авам алгырыпкаш, тура халып келгеш, ы-сызы-биле уруунуң кырында-ла барган. Сержикейниң чодазын доп-дораан сыгган ужурунда, шөө тыртарывыска, алгыра каап-каш, ол-ла дораан эвинге кире хона берген, сактырымга арта кылчырт дээш ышкыш болган болгай. Чанывыска турган өгдө Маңнай-оолду хооп эккелдивис, ол хам күзүңгүзүңгө чүве сымыранган соонда, өрү-куду караан алараш кылдыр көргүлээш, чугаалааны болза: уруг сумуну арта халып турда, суг ээзи эртип чыткаш, кудуруу-биле шалыпкан-дыр деп, мындыг.

Ам канчалза экил деп айтырарымыска, бир звес тывар болзуңарза оргаадай үндүрүп шыдаар чүве деп мындыг. "Ам кайыын тып болурул ол оргаадайны" — деп, авам Маңнай-оол хамдан айтырарга, "Менде бар болгай" — дээш, ол-ла дораан өөнчө кылаштап чоруткаш, бир-ле кидис аразында так ораап каан чүве эккелди оң. Оозун чазып турза-турза, мен ону таптыг-ла көрүп тур мен, частып уштунуп келгенде көөрүмгө, када берген от дазылы болду, мүн-не анаа эвезин звес, доора-доора үнгүлээн дазылдарлыг-даа ышкыш, ооң бир адырын кезип бергеш, эскезин демги кидизинге катап так кылдыр шарып алды. Бир чүүлүндө, чаш сөөк болгаш экириичели ындыг болган боор, ийи чүүлүндө, ылап оргаадай болганы ол-дур ийин. Он сес хонгаш-ла кылаштап турар апарган болгай. Оон амдыы чылында алды хана өг

ыяжы-биле оргаадай өрттөн үзе санаштым.

1928 чылдың күзүндө Чаа-Буга дөзүңгө турган Орустаан деп кижилер бар чүве. Алыс чурту Алаш чүве. Каш өшкүлүг. Уургай таңныылдаар дээш чаңгыс өг кыштаанга хонуп алган турган. Даштында чаңгыс аът баглап каан канчаар-даа аажок самдар кара өглүг, боду аарыг, орундан турбас, уруг-дарыы-даа чок турган кижилер болгай. Бир эртен Барлык-Аксындан мал кужуратпышаан, кужур барып чүдүрүп алыр дээш, арай эртежик туруп келген бис.

Ол күзүн Баяндылар-биле кады күзеп турган бис. Өспөс-даа, төнмөс-даа он хире баш хойлуг, чаңгыс инектиг бис. Бир эртен Орустаан кадайы чедип келгеш: «Бо дүне ашаам моңнуп өлү берген-дир, сээң оолдарың хей болгай, угбай, оолдарыңга мээң ашаамны ажаадып каап көрүңер» — деп чугаалаан. Авам ол дораан демги кадайның кырында-ла барды: «Өлгөн ашааны мээң оолдарым хөөржүдери албан чүве бе, дарга-бошкыларга чугаалазыңа кандыгыл ынчаш...» — дээш, оон-даа хей чүве чугаалаан. Бис-даа чорук баар деп турган улус чоруптум. Барлык-Аксы дээрге аалывыстан он хире километр ырак чер-ле болгай. Шала кезээликтей эл чанып орувуста, он шаа кижилер артында чадап кижини хүлүп алган шошкудуп олур, келзе-ле демги Чиртек-Санчай болду. Мен дөз-дөз звес мен, мунуп алган мол-дурган думчуун ээй тырткаш, чанынче чортуп чеде бергеш: «Бо чүнү канчап кааның ол, оол?» — деп айтырарымга, «Бо дүне Орустаанның соп алдым» — деп мындыг. «Ол канчаарың ол ынчаш, оол? — дээримге, «Салымым ындыг болганы ол ыйнаан» — деп кагды. Шала кезээликтей апарганда аалывыска чедип келиривиске, Орустаанның кадайы-биле иелээ эмеллеп богаш, сөөртүп апаргаш, теректиң алдыы будуунга азып каан болган-дыр. Демги Санчай деп кижилер чаңгыс-даа дөргүл-төрөл чок, чаңгыс-ла боду ол Орустаан өөнге уялап турганы ол. Караа багай кижилер чанмайын канчаар, шаа-биле база истежип чоруп турган дээр чүве. Ындыг-даа болза хамык улустуң караа Санчайдан өскээр көрбейн турган диди, ындыг болза сен соп каан-дыр сен дептер дидим кижилер чок турганы ол-дур ийин. Балдаңның кадайы Сүрүң тургаш: «Санчай, бижээң уштуп окта!» — деп алгырарга, сырбаш дээш, бижээң уштуп октаан дээр чүве, Санчайны Кызылдан Данчай дээр сайыт кижилер келгеш, адып шииткен диди. Орустаан кадайын иштиг боорга, кара-бажыңга олуртур деп шииткен. Аңаа үш хондур таңныылдадымыс, үш хонук иштинде база бир ынчап таптыг эъттеп-ханап алдымыс звеспе он, күсүк үе болгаш дүне арай сооксумаар, оозу-ла арай берге.

1929 чыл

Ол кыжын Арыг-Үзүүңгө арыг иштинге кыштаан бис. Ол дээрге «изиг кыш» болгай. Аныяктарның идепкейлиг деп чүвези эмин эрттип турган чүве

болгай. Ынчангаш «изиг кыш» болган дээним ужуру ында. Ламаларның хүрээзиниң бурган-чүдээнинден, хамнарның дериг-дүңгүрүңгө чедир хамык херекселин арылдыр хураагаш, Ортаа-Шыравылактың хүрээзинге апарып алгаш (кызыл булуңуус ол турган), ойнап-хөгөп тур-дүвүс. Маңнай-оол хамны аңаа апарып алгаш, эңмежок улус ортузунга тургускаш, ам-на адыг, бөрүңнү, албыс-шулбузундан эгелээш хамык-ла чүвезиңи шуп-тузун маңаа көргүзүп тур че, дээривиске, туруп келгеш, ка-

Чүге дээрге ынчаар-да хөрөгизин хавыртыр дээн феодалдарны Чадаанага кара-бажыңнап калгылаан турган чүве, ынчангаш ол үймээнчилерниң демги үндүрүп, салыпкан кижилери ол үймээнчилерден даалга алгаш келгени чугаажок турар ужурул деп чүве черле илдең. Моон ап көөрге, ол кыш черле ындында-ла изиг кыш болганы ол-дур ийин. Чүге дээрге революстуг аныяктарның дөрт дугаар Улуг хуралының доктаалдарын болгаш ТАРН-ның

оң деп бодааш, ынаар-ла басып чоруптум. Ол аразы элээн херий чер болгай, он ажыг километр бар.

Шынап-ла, удаанда өгнүң хаалгасын ажиткаш, кирип келген кижилер чап-чаа хөөп каан көстү тарады булгапкаш, отту чырыда каапты. Көөрүмгө, бистиң Аревэ үүрүнүң бир идепкейлиг кижигүңү Бораш болду. Черле мындыг орай дүне ол хире ырак черден анаа-ла кайыын келген деп бо. Дораан-на бажым ковайткаш: "Чүү болду, чүге бачыдап чор сен?" — деп айтырдым.

АРЕВЭГЕ КИРГЕНИМ

Личный листок по учету кадров

Фамилия Чимба

Имя Александр отчество Маныгеевич

Пол м 3. Год, число и м-ц рождения 24/11-1908г.

Место рождения Село Эргэ Барык
село, деревня, город, район, область

Горно-Хемчикского района ТАС

Национальность тувинец 6. Сход. происхождение бедняк

Партийность Член КПС партбилет № 00978131
месяц и год вступления в партию

Остаете ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета

Разование высшее окончил КУМБ в 1935г.

Название учебного заведения и его местонахождение	Факультет или отделение	Год поступления	Год окончания или ухода	Величина заработка, стипендия, пособия	Какие специальности изучены в результате обучения
<u>Иркутский Монгол</u>	<u>1931</u>	<u>1935</u>	<u>Барт</u>		

рактарын өрү-куду алараңнады көргүлээш, мегеленип далып барып дүжөргө, ында-мында будуу сымыранчып-даа турар кижилер бар, кол нуруузда каттыржып эгелээн мындыг. Мен тургаш: «Тур, тур, чүге мегелени бердиң» — дээримге, демги хамывыс ам харын шим-чегилеп чыдып-чыдып, арай боорда турган кижилер бооп, пат-ла боорда туруп келди. Аңаа чүгле аныяктар звес, улуг назылыг кижилер база турган, ылаңгыя мээң дааыым болур Мөңгениң ынчаарда чугаазындан утпас мен ийин. Ол Маңнай-оол хам дээрге Мөңгө ашактың бажызы кижилер болгай. Мөңгө ашактың чугаалааны болза: «Мен ону ындыг деп черле бодаваан мен, харын хамык аза-четкери оон-моон сөктүп келир чүве-ле ыйнаан деп бодап турган мен, ол бодаалым көңүс хей болган ышкыш, ам моон соңгаар ламалар, хамнарның чугаазындаа дыңнаан херээ чок-тур деп билдим» — деп чугаалааны ам-даа сагыжымдан ыраваан. Ону алгаш көөргө, бир талазында, дузалыг болганы ол, а ооң дузалыг болган чүвези чүл дээрге арат чонну ламалар болгаш хамнарның хуурмак суртаалындан хостаарыңа дыка улуг ужуру-дузалыг болган, ийи талазында, хүрээ-хииттиң хер-херекселин үрегдеп-тонагдаанымыс шын звес болгаш, Хемчиктиң ийи дугаар феодалдар үймээниниң үнгөн чылдаганының бирээзи ол деп бодаар мен.

сес дугаар Улуг хуралының доктаалдарын өөренип келирге, башка чүве ызыртынмас. Ам артында-ла моол дыл кырында бооп келир.

Бистиң сумуга моол бижик билер чаңгыс кижилер турган. Ол кыжын ынчап ойнап-хөгөп дыш-тандывыс оң. 1930 чылдың чак-каар апарганда, март айның 19-та, феодалдарның хөрөгизин хавырар дугайында Ортаа-Шыравылак хүрээзинге хүннү бадыр хуралдааш, мырыңай хүн ажып турда тарадымыс. Ынчаарда чүгле аныяктарның хуралы звес, харын ядыларның хуралы бооп турган. Артында-ла даштыгаа таңныылдар тургузуп алган бис, кожуундан келген сургакчы кижилер Бак-Көк башкы. Ол Бак-Көктүң чугаазы дээрге ядыларның чүрээңгө өттүр кирип турар болган ужурунда, ону араттар кончуг-даа кичээңгейлиг дыңнап сонургаан болгаш, айтырыг салган кижилер-даа шоолуг звес болган. Харын Санчы-Мидиптен феодалдарның хавырткан хөрөгизин канчаар ажыглаар деп турарыл, Чазактан деп, айтырарга, Бак-Көк тургаш, беш бода хөлү четпес араттарга үлөп-хуваап бээр деп дыңнаан мен дээрге, улус ында-мында хүрүгейни-даа бергенер. Моон ап көөргө, улустуң байдалы черле канчаар-даа аажок чүлдүгүнүп турар хевирлиг. Шала кезээликтей апарганда тарады, мен Ортаа-Шыравылактың белдирден элээн ырак черде бистиң Аревэ үүрүнүң кижигүңү Комбунуң аалыңа хонуп алыр-дыр звеспе

— Аа, харын, Езуту чагырыкчы бо хүн аалында чедип келген дидир. Ооң чугаалааны болза, дүүн эртен даң бажында боо-чепсектиг хей улус Чадаананы эжелеп алган. Кинданның хаалгасын чара шаап ажиткаш, аңаа хоругдалга олурган улустуң аныяк, шырактарын боттарыңа кадып алгаш, кырганның чана беринер дээн, ынчангаш чанып келдим. Чогум чүү улус болурун-даа билбээн мен дээн-дир деп мындыг. Шынап, ынчаарда хөрөгизин хавыртырларны белеткедип каап, эң тергийн феодалдарны Чадааның кара-бажыңга апарып олурткулап каан турган чүве. А Езуту чагырыкчы дээрге Барыын-Хемчиктиң бай феодалдарының бирээзи турган, чүгле хой малы безин он муң ажыг. Ынча хей хойну, ол канының ядыларынга халаска кадартып, ажаадып ап чораан болгаш, безин чадаарда ол кадарчыларга эки чем безин бербес сойлул болган. Ооң чылгызы 3000 ажыг баш турган болгаш, Барлыкты Базырак адаандан кежерге, улуг каалама орук болур турган ышкыжыгай. Шарылары дээрге диди дүжүп кырыгыже, эмдик, ириң дег семис чүвөлөр, сирлеңейнип чоргулаар-ла болгай, ол хирезинде чазын тараа тарыыра Барлыктың Чаа-Барлык-биле чаа буганың ужуңга тараа тарыыр. Өреге бүрүзү бодунуң күзели-биле ооң тараанын чаңгыс хүн иштинде халаска тарып, кылып бээр мырыңай албан бооп, чурумчаан турган.

Уланчылыг.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Аныяктарга сүме

ЧАСТЫҢ ЧАҢГЫС ХҮНҮ

Чаларап келген частың чаңгыс хүнү бүдүн чылды чемгерер дээр болгай бис. Назы-харым улгады-даа берген болза, артымдан өзүп келир чаптанчыг чаштарымны сактып, дачага сад өстүрүп турган чылдарым карактарга бо-ла көстүп келгилээр-дир. Моон мурнунда солуннарда чырыдып бижип-даа турган болзумза, амгы ажил кылыр чедир өзүп келген салгалдарывыс номчуур кылдыр, арга-сүме-даа болур ирги бе дээш, бо чагааны бижип олур мен.

Картошка, ногаа тарып өстүрер хөрзүннеривиске доктааптайн. Химиктиг бүдүмелдер-биле черле чемгерип болбас. Ол чемишчилдигелер алызы барып чер үрээр. Ооң-биле чемгерерге, ногааларыңар кончуг дүргөн үнерлер. Шак ындыг чемишчилдигени чиижең садыг-саарылга кылганнар кончуг ажыглаар. Чеже-даа дүжүдү эки болза, амдан-сүүзүнү минералдыг чемишчилдиге-биле өстүрүп каан ногаа, каттарга четпес, сүзгү болур. Ол чериңерни база үрээр. Ооң соонда аңаа олурткан ногааларны чүгө химиктиг чемишчилдиге-биле чемгерер апар, а минералдыг чемишчилдиге-биле чемгерерге-даа, орта дүжүт бербес болур.

Чигирзиг переңтерниң баштайгы өзүмнерин февраль айның эгезинде, помидорларны март

айның эгезинде олуртуп эгелээр. Июнь айның эге хүннеринге чедир перең, помидорлар частып үнүп келген турар. Ынчан олар күскү үеге чедир чаагай дүжүттү бээрлер. Эге өзүмнерин июль ортан үезинде чемге ажыглай бээр. Оларны чүгө минералдыг чемишчилдиге-биле чемгерип каап турар. Амданы дыка сүүзүнүг, кижиниң чип-ле олуруксаазы кээр. Бичии оолдар, уругларга салат кылып бээрге, дыка амдан-нанып чирилер. Дачага дүжүлгө кылып тургаш, бир яблоняны химиктиг чемишчилдиге-биле чемгереривиске, каттары дыка көвей болган. Ынчалза-даа бичии оолдар, уругларывыс ооң кадын чигеш, амдан чок дээр, а минералдыг чемишчилдиге-биле чемгерип турган каттарны чиир болганнар.

Тывага кат аймактыг ранетка, яблоня өзүмнерин олуртурда, ыяап-ла хайнакташтырып каан

дөстөрүн олуртурун аныяктарга катап-катап сүмелеп тур мен. Олар Тываның агаар-бойдузунга тааржыр болур ужурлуг. Саян артындан эккелген өзүмнер Тывага өспөстөр. Соокка шыдашпайн, кыжын доңуп каарлар. Бии-Хем өрү Кара-Хаак суурда белеткеп, тарып каан өзүмнерден барып садып алырын сүмелээр-дир мен.

Огород, сад тарыыр кидин түлүк үе чедип келген. Ногаа үрезиннерин бо чылгы олурткан дүжүдүндө белеткеп алыңар. Садыгга үрезиннер кургап, хуусаазы эртип калган бооп болур. Дача-даа, суур-даа чурттакчыларынга херимнериниң иштинге куруг чер арттырбайн, ногаадан тарып алырын күзээр-дир мен.

Сарыг-оол КУУЛАР, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, тыва солуннарның хоочун бижикчизи.

ЫРЛАП ЧОРУҢАР, ТЫВА ЧОНУМ!

Эрткен 20 вектин 1960-80 чылдарда Тываның алдарлыг ыраажы артистерин кижини бүрүзү билер боор. Олар кожууннарже үнүп, концерттерин чонга бараалгадып чорааннар. Суурларга аалчылар чурттаар бажыңнар бар эвес, колдуунда-ла школаларга хонар турган.

Кызыл хоорайдан артистер концерт көргүзүп чедерге, чон шыгырт долу олурупкан боор. Ол ынчан телевизор турган эвес, ынчангаш чон концерттер сонугаар чүве. Оларга мээң билирим артистер: Кара-кыс, Максим Мунзуктар, Болдукпан Оюн, Хүргүлек Коңгар, Николай Өлзей-оол, Өшкү-Саар Таспаанчык, Ляндуп Солун-оол, оларның соондан Дамба-Доржу Сат, Вероника Чооду, Виктор Мартый-оол, Надежда Куулар, Демир-оол Кежиктиг, Надежда Шойгу, Эльвира Доулак дээш оон-даа өскөлөрү адап болур.

Оларның аразында Тыва АССР-ниң алдарлыг артисти атты, чоннуң чугаалажыры артист Болдукпан Дадар-ооловичиге тывыспаан, Өшкү-Саар Таспаанчык угбавыста Тываның кандыг-даа ады чок, Вероника Чооду 50 чыл

иштинде уран чүүлге бараан бооп келген, ол ышкаш Эльвира Доулак сугларга Россияның алдарлыг артистерин тыпсып көрзе, деп бодаар мен.

Ам үе шаг өскөрилген, улгады берген ат суралыг артистер суурларга концерт көргүзүп чедерге, клубка чон шоолуг келбестер. Тыва кижини ырлаарыңа дыка ынак. Салымныг аныяк ыраажыларның амгы үеде көвүдээни аажок-тур, эки-дир. Аныяк артистерниң аразында алдарлыг-даа, чаа ырлап эгелеп чоруурлар-даа бар. Ырлап турар сөзүңге аялгазын чогаатканын чарлавастап калган. Мен бодаарымга, оларның ат-сывын чарлап турар болза эки боор.

Шүлүк, ыры чогаадып турар аныяктарга сүмем, чогаадыкчы ажылыңарны бедидерин күзеп каар-дыр мен. Ынчан силерниң алдарыңар чонга билдинип турар база Тываның алдарлыг ыраажылары, композиторлары-даа апар чадавас силер. Шүлүкчү, композитор чокта ыры база тыптып келбес. Ол ышкаш шүлүкчү, композитор чокта ыраажы кижини база алдаржып көстүп келбес. Ырлап чоруңар, тыва кижини!

Сергей ОЮН.
Таңды кожуун.

ЧАСТЫҢ АЙЫ

Частың айы он-даа четкен,
Чагган харлар сирлеш дивээн –
Буура бели ак хар хевээр
Буступ батса көшкелер боор.

Шынааларда кылын харлар
Шыырак чагган, чода ажар.
Чадаг кижини семевес-даа
Чавыдак аът мунза эки.

Частың айы чээрби четсе,
Чагган харлар «шиг-ле» дээр боор.
Тараачын-на амырап тур.
Тараа тарыыр чери шыктыг.

Кушкаштарның сыгыржырын,
Куу даң-на адып орда,
Кулак уюк кыйгырышкан,
Куду ужуп, өрү ужуп сывырташкан...

КУШТАР БИЛЕ ЧАС

Узун кыш-даа чеже боорул,
Удатпайн төнүп калыр.
Ам-на үш ай үнүп келген,
Амылыглар өөрүй берген.

Чанып келген кушкаштар-ла
Чуртун дыка сагынган-дыр.
Каржы кышты «Чорувут» – деп
Катап-катап сөглөп турлар.

Сыгыр даңның бажында-ла
Сыгыт, ыры кулак уюк
«Сыг-сыг» кылдыр ушкулалар-даа,
Соонда мени «Чеве!» — дээзиги.

Кушкаш безин бичии боду
Кудай дээрин алгап турда,
Кижини база ыраксаа кээр,
Кидис идиин уштуксаа кээр.

Раиса САНДАН.
Шагаан-Арыг хоорай.

ЭРТЕНГИ ЙӨРЭЭЛ

Алдын хүнүм, амыр менди!
Алдын Тывам, амыр-амыр!
Тыва чонум онча-менди,
Дылым чечен, узак-саяк!

Аарыг-хамчык оюп чорзун,
Алтай-Саян камгалазын!
Артыш-шаанаам айдыс-чыдын
Арттар сыннар аржыылданзын!!!

Эки сөзүм, йөрээлдерим
Эм-дом болуп, күжү болзун!
Хей-адыдыс тугу киискип,
Хертеш, чоргаар болуулуңар!
Берге өйдө дузалажып,
Бээрин берип, сүмележип,
Буян кылып, деткижээли,
Муңгаралга алыспаалы!!!

27.03.2020.

БАЙ-ТАЙГАМНЫҢ БАЙ-ЛА ЧОНУ

Барыын Тывам эртинежи
Бай-ла-Тайгам таан эргим.
Алтай, тыва аралашкан
Аймак чону база онза.

Сумулары санныг-даа бол,
Сууразы чаян-дөстүг.
Төрзөн черин алдаржыткан
Төөгүлүг өгбелер хөй.

Өлзей-оолдун, Хүргүлектин
Өткүт үнү ужукталган,
Ыраажылар, шүлүкчүлөр
Ынак чурту – Бай-Талымны.

Сарыг-Хая чонар-дажын
Чамбы-дипке дигизип каан

Ус-шевер мастерлерниң
Уязы боор Кызыл-Даамны.

Чыргал-оолдун, Хүреш-оолдун
Чырык көргөн хонаштары,
Аялгачы чаянныглар
Алыс чурту Шуйларым ол.

Кара-Хөлдү мактап канчаар,
Кайгамчыктыг булуң ол-дур.
Шойгу баштаан генералдар
Чогум чурту ол-ла-дыр.

"Уран чүүлдүн кавайы" деп
Улус шагда адай берген
Алдарлыг-ла Бай-Тайгамны
Адап-сурап, алгап чор мен.

04.07 2019

Кара паштын хөөмейи,
Кара сугнуң чаагайы,
Одаг черниң шонуу, чылы-
Оранымның хайыразы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

Байыр чедиришкени

Бистиң ававыс, кырган-ававыс **Данзынмаа Балдановна ХЕРТЕК** (Иргит) апрель 28-те 80 харлап турар. Ол аныяк чылдарында Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузуң харылзаа белдиринге начальниктеп, чонунга төлөптүг ажылы-биле бараан болган, шаңнал-макталдары арбын: «Почта харылзаа-зының тергигини», «Бай-Тайга кожуунун хүндүлүг хамаатызы», Ленинчи юбилей медальдарының болгаш хөй санныг хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи, совет үениң 10, 11-ги беш чылдарының шалыпчызы, херээженнер шимчээшкениниң идепкейлиг киржикчизи, күш-ажылдың хоочуну. «Ававыстың адын Азия төвүнүн херээженнери» номун 1-ги томунда кири бижээнинге чоргаарланып чоруур бис.

Ававыс 2 кызын дээди эртемге чедиргеш, уругларының уруглары 5 уйнуктарын база деткип, өөредип алган болгаш амгы үеде оларының 5 ажы-төлүнүн эргим ынак кырган-ававыс. Энерелдиг ававыс бо

хүннерде чонун аразында хүндүткелдиг, ажы-төлү бисти өөртүп, Кара-Хөл суму-зунда хөй санныг төрөлдери-биле эдержип чурттап чо-руур. Үнгөн-кирген чонунга эвилең-ээлдек, ам-даа эрес-кежээ, малын малдап, ажы-төлү бисти чагып, сур-гап, кезээде деткип чоруур авыралдыг ававыска черге чедир мөгейбишаан, мугур 80 харлаан юбилейин тава-рыштыр дараазында одуруг-ларны бараалгаттывыс:

Амыдырал-чуртталгавыс чаяакчызы
Авыралдыг эргим, ынак энэвис силер.
Сезен харны харлаан-даа бол,
Сергек-омак хөвээр силер.
Ажы-төлүң арбын чонун аразыңга
Ам-даа чүс чыл чедир чуртта, авай.
Аас-кежик өөрүшкүвүс үндөзүңи
Ажы-төлдүң, аймаавыстың камгалакчызы.

Уруглары, хүрегеннери, уйнуктары.

ДОСТАВКА
TRBIS cake

8-905-920-59-53 цех
8-905-920-40-40 кафе

ул. Дружбы, 37а
ИП УМАНОВСКАЯ НАТАЛЬЯ СЕРГЕЕВНА
ОГРНИП 316171600000005

**УВАЖАЕМЫЕ ЖИТЕЛИ
г.КЫЗЫЛА и респ.Тыва
МАГАЗИН «ВИЛАДА»
РАБОТАЕТ
В ОНЛАЙН РЕЖИМЕ!**

**ПО ВОПРОСАМ ЗАКАЗА,
ДОСТАВКИ И ВЫДАЧИ
ТОВАРА**

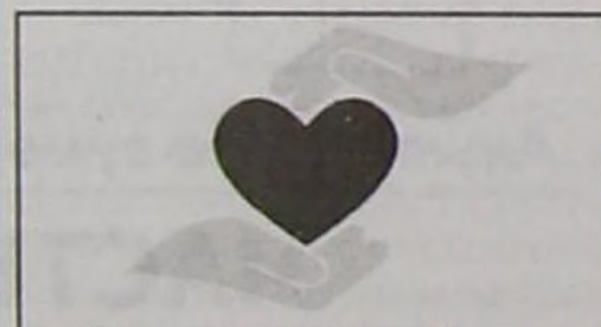
ЗВОНИТЕ по тел:

+7 (923) 265-22-55

 @tts.vilada

ИП Сулейманов Илгам Ханлар-оглы ОГРН 318171900000079

СЕТКИЛДИҢ БИЧЕЗИ ЭКИ

Кижі сеткили бичии чүведен өөрүүр болгай. Бу-янның үүлө кылып, хөйүнү сеткилин өөртүрү дег аас-кежик кайда дээр сен.

Сайлык Баз-оол ойнап өскөн болгаш ада-ызыгуурунун (өгбелериниң) чурту болган арыг суглуг Арысканның чонунга хал-давырлыг COVID-19-ка удур бот-тускайларының берге үезинде буянның үүлени кылып, 5 өг-бүлөгө бодунун өмүнээзиниң мурнундан аш-чемниг халтарны сөңгөз. Ынчангаш думавыска төрөз чуртунче, чаңгыс чер-чурттугларынче эки көрнүп чоруу-ру дээш, четтиргенивисти иле-редип, ал бодунга, өг-бүлезинге быжыг кадыкшылды, ажил-ижинге чайынналчак чедишкенин күзеп каалыңар! Орууңар ак болзун!

«Улуг-Хем» солуну.

Даарта, апрель 28-те, 13.00 шакта «Шын» солунун редакциязынга делегейинин Джаз хүнүнге уткуштур ТР-ниң улустун артизи, «Тываджазбэндиниң» солизи София Кара-оол база саксофонист Надежда Ыдам-чык-биле дорт эфир болуп эр-тер.

АКТ ТУРГУЗАРДА, ХЫНАМЧАЛЫГ БОЛУР

Тывада чер дугайында хоойлужудулганың негел-делерин сагып турарын хынаар ажил уламчылап турар.

Күрүнениң кадастр болгаш картография бүртүкелиниң федералдыг албанының Тыва Республикада эргелели кожууннарда чер контролдаар органнар-биле кады демниг ажилдап турар. Чер дугайында хоойлужудулганың шупту негелделерин шупту шын сагыыр ужурлуг.

Чижээ, чер участоктарын кандыг-даа чөпшээрел чокка, боттары эжелеп, херимнеп алгаш, чурттаар оран-сава тудуп болбас;

Юридиктиг черлерниң хуу-саа чокка доктаамал ажиллаа-

ры-биле алган участоктарының документилен болза, черни арендага бээр азы хуужудуп алып кылдыр өскертпес.

Кайы-даа категорияга хамаар-жыр чер участоктарын чүгле ал-ган сорулгазынга, чөпшээрелинге дүүштүр ажиллаар.

Бажың-балгат азы өске-бир тудуг кылып, сад, огород тарыыр дээш алган черлерин албан ай-тып каан хуусааларында ажил-лаар.

Күрүнениң болгаш муниципалитеттиң эргелелинге хамаар-жыр чер участоктарын хуваа-даа, ажиллаа берип-даа тур-гаш, чер хоойлузунун негел-делерин сагып турарын чылдың-на план ёзугаар хынап турар.

Чер хоойлужудулгазының негелделерин хажытканы дээш, кожуун, сумуларда тус черниң бот-башкарылга органнарының административтиг харысалганы онаар эргези чок болур. Ындыг чүүлду чүгле ТР-де Росреестр эргелели кылып болур. Бир эвес хажыдышкын бар деп илерет-кен болза, ону чүгле ыяк хынап тургаш, акт тургузар, ооң соонда хоойлу үрзэн кижиге хамаарыш-тыр административтиг херекти оттурар.

Барыын-Хемчик, Бай-Тайга кожууннарның болгаш Ак-Довурак хоорайның девискээринде чер участоктарыга контролду ТР-де Росреестр эргелелиниң Барыын килдизи харылап турар. 2019

чылда бо кожууннарның девискээ-ринде черни шын эвес ажылап турарына хамаарыштыр 7 ма-териал кирген. Чер дугайында хоойлуну хажыткан деп четчир барымдаа чок болганы-биле, 6 материалга хамаарыштыр херек оттурбаан. Чүгле чаңгыс актыда ындагы хажыдышкын бар боорга, буруулуг кижини 5 муң рубльга торгаан. Торгаал акшазын Ак-Довурак хоорайның бюджетинче шилчиткен.

Чер хоойлузун сагып турарын хынаар ажилдардан үндүрүг онаар чаа объектилер тыттып келирин демдеглээри чугула. Чер үндүрүү болгаш чер арендазының телевири дээрже тус черниң бюджетинче кирип турар акша-

хөреңги болур.

Айыттыг кожууннарда муниципалдыг чер контролдаар ажилды организаастаар талазы-биле проблемалар бар болуп турар. Чер участоктарының до-кументилен хынаар талазы-биле тус черниң бот-башкарылга органнарына практиктиг дузаны ук эргелел чедирип турар. Ын-чалза-даа элзэн хөй кожууннарда чер контролдаар ажилдар ам-даа үре-түңнелдиг чоруттунмайн турар.

А-Х. КЫРГЫС,

ТР-де Росреестр эргеле-линиң Барыын килдизиниң чер ажилгалының болгаш камгалалының талазы-биле күрүне инспектору.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 9813 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хулээлгезин күөседип турар
В.Э. Чанзан.
Редактор: В.А. Петров.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000, Тыва Республика,
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая. — 2-17-94

Харылзаа, информация тех-нологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хай-гаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика тала-зы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-кзэн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлаан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңадыглары дээш авторлар боттары харылаар. Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860 Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Номериң парлапгаже дузагааны: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.10. Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.